
Hornyák Enikő¹:

A nők lelkeszi szolgálata

Abstract:

“The service done by female ministers”

The current work seeks to examine situation of the women ministers today. My research is not intended to support or disprove any hypothesis, I would just like to examine the appearance of and the impact of the past few decades. This paper would like to give an insight into the female minister’s congregation, family, and individual responsibilities. It examines these roles with interviews. Finally, it will reflect on the results and experiences obtained and then summarize the results obtained.

Keywords: minister, congregation, family, vocation, identity

Bevezetés

A témaválasztásban a gyakorlati tapasztalat utáni érdeklődés inspirált. A lelkesznők szolgálata körül különböző kérdések merülnek fel, mindezek valósággal jelen vannak már a szolgálatra készülő női teológushallgatók körében is. Némely esetben, már a képzés ideje alatt megjelenhet a válaszkérés. Ebben az esetben a lelkeszi identitás az egyik legfontosabb személyes krízisként jelentkezhet. A lelkesznők egy specifikus csoportot alkotnak, akikről még ma is nagyon megosztó vélemények vannak, és más-más viszonyulások tapasztalhatók meg egy adott térségen belül is.

Munkámban először történelmi áttekintésre térek ki, ezzel szeretném megalapozni kutatásomat, azt vizsgálva, hogy mióta szolgálnak egyházunkban lelkesznők, s ez a szolgálat milyen változásokon ment keresztül napjainkig különös tekintettel a Szlovákiai Református Keresztény Egyházra. Ez szolgálja az elméleti alapjait válaszkérésünknek. Ezután mindjárt a tényleges (valós) információkra térek ki, és ez alapján igyekszem körüljárni a gyakorlati oldalát a témának napjainkban.

¹ Hornyák Enikő: a Selye János Egyetem Református Teológiai Karának hallgatója.

Így elengedhetetlen a lelkesznők szerepének és feladatainak a vizsgálata a gyülekezetben, valamint családjukban. Így válaszolhatjuk meg a legmarkánsabb kérdéseket, azaz azt, hogy miként hat a női vezetői szerep a magánéletére, a férjére vagy gyermekeire? Hogyan egyeztethető össze a családi élete a hivatásával?

Ilyen és ehhez hasonló kérdések által vizsgáljuk meg napjaink lelkesznőit, melynek feldolgozásához személyes interjúkat készítettem, így az élettapasztalatok által juthatunk közelebb a valósághoz. A gyakorlati tapasztalatok vizsgálatának köszönhetően valós képet kaphatunk a napjainkban szolgáló lelkesznők aktuális helyzetéről.

A nők lelkeszi szolgálatának kezdetei

Elsőként fontos tisztáznunk, hogy a lelkesznő, nem „*derült égből vilámcsapásként*” került az egyházi köztudatba és szolgálatba. Ez csupán egy újabb megnyilvánulása volt a kialakult és folyamatosan megújuló 20. századi gondolkodásnak, amelyben a társadalomban betöltött női és férfi szerepkörök újraértelmezése is előtérbe kerül. A nők nehéz harcba kezdtek jogaikért.² A társadalmi egyenlőségért folyó harc a 19. század végén kezdődött, amelyben kulcskérdés volt a nők szerepe, annak újragondolása és meghatározása. A nőkről alkotott addigi képet az egyenlőségre való törekvés nagyon sok területen megmozgatta, esetenként felforgatta, és a szerepük újra értelmezésére sarkalta a társadalmakat. Itt elsőként megemlíthetjük, hogy az addigi egynemű iskolák fokozatosan megszűntek, és később koedukáltak lettek, de gondolhatunk a nők függetlenségi törekvéseire is. A férfitől való függésérzet, a férfira való támaszkodás megszűnt ezeknek a mozgalmaknak a következtében. A nő önmaga vette kézbe a megélhetés kérdését, saját lábára állt és munkát vállalt. Innen már csak egy lépés volt, hogy a nők kifejezetten „férfias” szakterületeken is bátran elhelyezkedhettek, és így láttak el férfi szerepköröket is.³

² Pongrácz Magda: A nő az egyházban. Theologiai Szemle, 1960., 3. új évf., 5-6. sz., 171. p.

³ Pető Andrea: Társadalmi nemek és a nők története. In: BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József (szerk): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Budapest, Osiris Kiadó, 2003, 514–532. pp.

A női hallgatók 1895-től jelentek meg a magyarországi egyetemeken és fokozatosan egyre több szakirányban nyílt meg számukra a továbbtanulás lehetősége.⁴ A nők így túlléptek az eddig feladatköreiken és a háztartás vezetése mellett munkát vállaltak. Immár dolgozó nőkről beszélhetünk, akik mind az eddigi családi életük, mind az eddigi társadalomban betöltött szerepük vonatkozásában változást jelentettek a társadalomban. Ezt a jelenséget különösen az esettanulmányokon keresztül lehet vizsgálni. Különböző cikkek jelentek meg, amelyek arról számoltak be, hogy ahol mindkét szülő dolgozott, a gyermek magányosnak érezte magát és hiányolta a meghitt családi közeget.⁵ A református etikának megfelelően azt elutasították, hogy ha egy nő a luxuscikkek vagy épp a jobb megélhetés miatt hanyagolta el anyai kötelezettségeit, tehát nem abból a kényszerből dolgozott, hogy a megélhetés alapvető feltételeit biztosíthassa. Így szükséges tehát különbséget tenni különböző helyzetekben.⁶ Az ideális református nő helyzetét Sebestyén Jenő és Ravasz László is körbejárta és meghatározta írásaiban. Az egyház a két világháború közti időszakban is sok területen számított a nőkre, és olyan vélemények is megfogalmazódtak, hogy az egyház jövője a nőktől függ, mivel az egyház fennmaradása szempontjából elengedhetetlen az ő szolgálatuk.⁷

Choisy Jenő, a genfi egyetem teológiai tanára egy előadásában már rámutatott arra, hogy lelkészhiány orvoslására megoldást kell találni. Ez a probléma a francia egyházban már a háború előtt is jelen volt, viszont az I. világháború idején, mivel a lelkészeket is katonai szolgálatra kötelezték, így még nagyobb hiány lépett fel, akik helyét a gyülekezetekben nők foglalták el. Ezért fontos, hogy a nők tudományos ismereteket sajátítsanak el, és egyetemen képezzék őket. Choisy

⁴ Sárai Szabó Katalin: A református nő a 19. század végétől az 1930-as évekig – a belmissziói mozgalom hatása a nők egyházi működésére. Doktori disszertáció, 130. p.

⁵ Kovácsné Huszár Jolán: A nő a válság viharában. RÉ, 1934. Július 7. 223. p.

⁶ Sárai Szabó Katalin: A református nő a 19. Század végétől az 1930-as évekig – a belmissziói mozgalom hatása a nők egyházi működésére. Doktori disszertáció, 40. p.

⁷ Sárai Szabó Katalin: A református nő a 19. Század végétől az 1930-as évekig – a belmissziói mozgalom hatása a nők egyházi működésére. Doktori disszertáció, 42–45. pp

a nők egyházi szolgálatát hat kategóriára osztotta ismereteik alapján, melynek a legfelsőbb foka a parokhiális titkár volt.⁸ Az egyház és a nők viszonya különösen ebben az átalakult életszemléletben vált fontossá. Mindeddig az egyházi életben nem nyertek teret a nők, mivel úgy tartották, hogy „a női nem természetének és hivatásának megfelelő lehet” a feladatuk.⁹ A nőket így sem lelkeszi, sem presbiteri szolgálatra nem alkalmazták, és helyenként még a kántori szolgálattól is eltiltották. Ezügyben Magyarország területén 1910-től láthatunk változást és fokozatos engedményeket a nők esetében. Persze olyan is volt, aki mindezt a feminizmus vívmányának tartotta, amely lassan győzelmet arat.¹⁰

Hollandiában már az I. világháború végére megjelentek a női protestáns lelkeszek, és olyan nő is volt, aki már doktori diplomát szerzett a teológián. Itt fontos megjegyezni azt, hogy Hollandiában a teológusképzés egy része állami egyetemeken történt, így a diploma megszerzése után következett az egyházi meghallgatás, amelyre elszőr 1909-ben került sor, viszont az egyházak különbözően vélekedtek erről. A sürgető lelkeszhiány miatt végül zsinatot hívtak össze az ügyben, azonban ennek a kimenetele nem szolgált kedvező eredménnyel a németalföldi protestáns egyházak számára és a lelkesi szolgálatban továbbra sem engedélyezték a nők megjelenését.¹¹

A nőteológusokról a külföldi példák nyomán a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* hasábjain írtak. 1918-ban két pesti teológus hallgatónő, Novák Olga és Katona Viktória szólt hozzá a kérdéshez és fogalmazta meg céljaikat: „Ismerjük az áramlatokat, amelyek a mi egyházunk híveinek lelkét is állandó ostromban tartják. Míg egyrészt védelemre kell felkészülnünk, másrészt bensőleg kell építenünk. Úgy érezzük, hogy ez alól a szent kötelesség alól nő voltunk egyáltalán nem ment fel bennünket... Azért kopogtattunk a teológia kapuján, hogy megszerezzük a

⁸ Protestáns egyházi és iskolai lapok – 60. Évfolyam – 1917. 31. Sz., 364. p.

⁹ Szóts Farkas: Nők az eklézsiában. In: *PEIL*, 1893. Nov., 723. p.

¹⁰ Sáradi Szabó Katalin: Nőkép a református sajtó tükrében, 1867–1918., 2-évf., 2.sz., 2001.

¹¹ Tantó János: A Nőteológusok Krédéséhez. Protestáns Egyházi És Iskolai Lapok – 61. Évfolyam – 1918. 22.Sz., 190–191. pp.

»lelki fegyverzetet«. ... Nem a liturgiális szolgálat lebeg szemeink előtt. Sőt őszinte szívből kívánjuk, imádkozunk érte, hogy adjon az úr mindig elég lelkes, buzgó férfit, akik az egyházi szolgálatnak ezt a részét ellátják. Itt nagyon is tekintetbe kell vennünk népünk konzervativizmusát, sőt ápolnunk kell ezt... Mi, majd, mint lelkipásztorok, a tanításban és gyógyításban látjuk hivatásunkat.»¹²

Kétségtelen, hogy a nők egyházi szerepe egyre nagyobb teret nyert, ebből kifolyólag 19. század utolsó harmadától a nők számára több lehetőség nyílt, köztük a nők szavazati jogának kérdése, amely az 1928-as Magyarországi Református Egyház Zsinatjának egyik napirendi pontja lett.¹³ Az egyházi nyilvánosság különböző szinteket nyitott meg a nők előtt, amelynek egy lényeges pontja, vagy következő állomása a női lelkészség. Adott tehát a kérdés: Lehet-e a nőket lelkészi pályára engedni? Ez egyrészt teológiai kérdés volt, amely társadalmi kihatással is bírt, másrészt az egyház belső rendszerét is merőben megváltoztatta. Eddig a nők csak nőies pályákon helyezkedtek el, ez a hivatás azonban egy merőben más irányt mutatott, amely az eddigi értelmezési keretben elfogadhatatlannak tűnt. Mindeneddig a teremtettségi rend szerint, szerepükről konstruált, isteni elrendelésből származtatták eddigi felfogásukat. Ez a változás azonban a női- és férfi szerepekről felállított alapvetést kérdőjelezte meg. Így a női lelkészséggel kapcsolatban egyfajta dilemma alakult ki a köztudatban, amelyről az állami lapok is gyakran cikkeztek. Természetesen a nők teológiai képzésének tárgyáról az egyházi sajtó sem maradt mentes és a témát rendszeresen tárgyalta. Az első női hallgatók jelentkezését követően több éven át tartó szabályozás következett, amely legfőképp a későbbi lelkésznők praxisára terjedtek ki. Lehet-e őket szószékre engedni? Ha nem, akkor milyen szolgálatokat láthatnak el? Ha igen, akkor milyen szolgálatokat nem láthatnak el?¹⁴

¹² Novák Olga – Katona Viktória: A Nőtheológusok Kérdéséhez: A Nőtheológusok. In: *PEIL*, 1918. aug. 250. p.

¹³ Pongrácz Magda: A Nő Az Egyházban. *Theologiai Szemle*, 1960., 3. Új Évf., 5-6. Sz., 170. p.

¹⁴ Sárjai Szabó Katalin: A református nő a 19. század végétől az 1930-as évekig – a belmissziói mozgalom hatása a nők egyházi működésére. Doktori disszertáció, 131. p.

Csehszlovákia 1918-as megalakulás után, majd a trianoni események következtében a Csehszlovákia területén maradt magyarság elvesztette a közép- és felsőfokú iskolái nagyrészét. Ez a veszteség az egyházat is érintette és szükség volt önálló teológiát is létrehozni a lelkészutánpótlás miatt. A saját teológia első évfolyamát Losoncon, 1925-ben.¹⁵ Már a losonci Református Theológiai Szemináriumnak is volt két női hallgatója: Turóczy Berta 1929-1931 között, valamint Kovács Márta 1937-1938 között.¹⁶

A Szlovákiai Református Keresztyén Egyházban a nők helyzetéről és lelkipásztori munkához való jogáról már III. Zsinatának 4. ülészakán, Léván 1963. november 12-13-án tárgyalták többek között a Törvényelőkészítő Bizottság (Dr. Kovács K.) előterjesztését az Egyházi Alkotmány 15. § 1. bekezdésének módosítását illetően. A Teológiai Bizottság a Törvényelőkészítő Bizottsággal közösen ajánlotta a lelkeszi pálya megnyitását a nők előtt, s ehhez a következő módosításokat javasolta az Alkotmányban és a Szabályrendeletekben egyaránt:¹⁷ Alkotmány 15. § 1. – a „keresztyén férfi” helyett a „keresztyén egyháztag” kifejezést tenni; a III. Szabályrendelet 1. §-ban a „férfi” szót kihagyni. A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház zsinati lelkeszi elnöke (Dr. Varga Imre püspök) jelentésében kitér e kérdés (női szerepvállalás az egyházi életben) tisztázásának jelentőségére is. A Zsinat elfogadta a módosítási kérelmet és az ezzel járó változtatásokat is, így 1964. január 1-től érvénybe lépett az új jogszabály: „A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház Alkotmánya és Szabályrendeletei „már a jóváhagyott szövegváltozatot tartalmazzák: a III. sz. Szabályrendelet 1. §-ban így hangzik: „Lelkeszi szolgálatra alkalmazható az Egyháznak az a tagja, aki a megfelelő képesítést megszerezte.”¹⁸

¹⁵ Református teológia Losoncon. In: Losonci Hírlap, (6.) 1925/39. (szeptember 27.) 3. p.

¹⁶ Nagy Zoltán: A losonci református teológiai szeminárium története. Kézirat. MREZSL, 91. fond, 5a doboz

¹⁷ Fond 1 A Zsinat ülésnek jegyzőkönyvei – 1A3 – III. Zsinat IV. ülészakája (Léva, 1963.nov. 12–13.)

¹⁸ A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház Alkotmánya és Szabályrendeletei, Rimaszombat, 1964.

Egyházunkban¹⁹ az első hivatalosan elfogadott lelkésznő – lánykori nevén Híres Erzsébet – kibocsátása 1972-ben történt meg Zsarnón: „Igehirdetés és imádság után bocsátotta ki Dr. Varga Imre püspök egyházi szolgálatba Híres Erzsébet abszolvenst, aki a prágai Koménius fakultáson most fejezte be tanulmányait; és a reformáció óta Szlovákiai Református Keresztyén Egyházunknak első női lelkésze. Püspök ígehirdetésének textusa Márk ev. 16, 15 volt. Kiejellette, hogy egyházunk ezzel a lépésével sokéves mulasztását akarja behozni, mert sok külföldi református egyház régebb óta követi e gyakorlatot, hasznosnak tartva a nők szolgálatát. A nők hűségesebbek voltak a halálba induló és feltámadott Krisztushoz, mint a férfi-tanítványok. A Zsinati határozatunk enyhíteni akar ily módon a növekvő lelkészhiányon. Jellemezte Híres Erzsébet gyülekezeteket megnyerő, rokonszenves, Krisztusnak szolgálni akaró életét, megköszönve őt az Úrnak és szülei gondoskodó nevelésének. Ezek után Híres Erzsébet letette a törvény által előírt hivatali esküt, majd Dr. Csáji Bertalan főgondnok köszöntötte egyházunk első lelkésznőjét, életére és szolgálatára Isten gazdag áldását kérve”²⁰

Ehhez a nemzetközi gyakorlathoz a Magyarországi Református Egyház már 1967-ben csatlakozott, amikor a nők jogot kaptak a lelkipásztori munkára, igaz, még a palástos szolgálatok kivételével.²¹ Ez a helyzet végül a Limai dokumentum²² értelmezése kapcsán az 1981. november 11-i Debreceni Zsinat I. tövénycikke által zárult le. Ekkor számolták fel a nők és férfiak presbiteri és lelkészi szolgálatba állítása kapcsán való eddigi megkülönböztetést. Ennek módosítása értelmében ma már nők is választhatók presbiteri tisztségbe, lelkészi szolgál-

¹⁹ A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház.

²⁰ Templomszentelés és lelkész kibocsátás Zsarnón. Kálvinista Szemle, 1972., 43.évf., 12.sz.,

²¹ Balogh Margit: A lelkésznői hivatás csapdái, avagy egy emberségesebb theologia pastoralis felé: egy németországi szociálpszichológiai felmérés tanulságai. Theologiai Szemle, 2000., 43. új évf., 5. sz., 304. p.

²² Limai Dokumentum: a keresztség, úrvacsora, egyházi tisztség – kérdése körül a különböző keresztyén felekezetek közt az Egyház látható egységet rendelt el. Mindez az egyház látható egységét szorgalmazta.

latba, kiszolgáltathatják a sákramentumokat, végezhetnek esketést, konfirmáltathatnak és temethetnek.²³

Ez a döntés annak a megnyilvánulása volt, hogy változás történt az eddigi gondolkodáshoz képest. A nők kétségkívül másképp „működnek”, mint a férfiak, másképp közelítik meg a különböző élethelyzeteket. Míg a férfiakat Moltmann-Wendel dualista gondolkodásának tartja (vagyis, pl. nő vagy férfi, ész vagy szív, Isten vagy világ), addig a nők nem ilyen végletekben működnek. A nők életében a kapcsolatok, és az ahhoz kötődő feladatok, akár szolgálatok mindig elsőbbséget élveznek önmaguknál.²⁴ Ez az odaadás elősegíti azt, hogy a nők is hozzájáruljanak a világ gyarapításához.

„Először is a nők szerintük alkalmasabbak a közösségi életre, hiszen éppen neveletésüknél fogva készek a másik embert önmaguk elé helyezni, míg a férfiak legszívesebben az önmegvalósítás útját járják. A nők hajlamosak, hogy a látszólag lényegtelen dolgoknak nagy jelentőséget tulajdonítsanak, éppen ezért az apró dolog sem kerül el a figyelmüket. Bár nem élnek a férfiaknál gazdagabb érzelmi életet, de képesek nyíltan beszélni érzéseikről. Elutasítják az érzelem és értelem különválasztását: gondolkodva éreznek és érezve gondolkodnak.”²⁵

A nők kétségkívül más oldalról, más szemüvegen keresztül nézik a múlt eseményeit és alakjait, amelyekről véleményt alkotnak. A Jézust követők körében a nőknek jogaik voltak, feladatokat töltöttek be és volt önálló egyéniségük is. Erre viszont az akkori patriarchális társadalomban nem tértek ki a szentírók, mivel a szövegek magyarázóinak nem volt feladata a nők történetét lejegyezni. Ezért nagyon fontos, hogy az említésekkel kellő odaszántsággal kiássuk a nők szerepét és az eltemetett történeteiket.²⁶

²³ Boross Géza: A szolgálat értelmezése a Magyarországi Református Egyházban a Limai Dokumentum tükrében. Theológiai Szemle, 1984., 27. új évf., 5. sz., 270. p.

²⁴ Pólya Katalin: Az Istenről szóló tan Elisabeth Moltmann – Wendel teológiájában. Calvin J. Teológiai Akadémia, monográfia, Komárom, 2016., 24. p.

²⁵ Pólya Katalin: Az Istenről szóló tan Elisabeth Moltmann – Wendel teológiájában. Calvin J. Teológiai Akadémia, monográfia, Komárom, 2016., 24. p.

²⁶ Pólya Katalin: Az Istenről szóló tan Elisabeth Moltmann – Wendel teológiájában. Calvin J. Teológiai Akadémia, monográfia, Komárom, 2016., 20–21. pp.

A nők szerepére a keresztyén egyháztörténelem nőalakjai is rámutatnak, valamint mindezt megelőzően már a bibliai nők szerepéhez is visszakanyarodtunk, melynek korszellemtől függően nagy tiszteletet és elismerést kell tulajdonítanunk. Ennek értékelése felett azonban elsiklott az egyház. Az első keresztyének természetesnek tartották, hogy Krisztusban nincsenek nemek. A keleti egyházban különösen teret hódítanak a nők, és találkozunk diakonisszákkal, akiket püspökök szenteltek fel. Megbecsült munkásoknak tartották őket, akik főképp özvegyasszonyok voltak. Az egyház terjedésével azonban a tévtanok is sokasotak, egyre inkább népszerű lett a remete életmód, ami a diakonisszák szolgálatának fokozatos eltűnését eredményezte, mivel a kolostorokban befelé fordulóvá válik a keresztyénység. A nők és eddigi szolgálatuk így teljesen a háttérbe került.

Az egyház elvilágosodásának folyamata egészen a reformáció koráig csúcsozott, ami rámutatott az elvilágiasodott egyház romlására. Kálvin tanaiban átvette Tertullianus gondolkodását: *„az asszonynak nem engedtetik meg, hogy az egyházban beszéljen, de nem engedtetik meg az sem, hogy tanítson, keresztesen, vagy áldozzon, hogy ennek folytán semmi férfit, meg kevésbe papi tisztelet magának ne követelhesen.”*²⁷

Az asszony újra némaságra volt ítélve, mivel a Mária-imádat központjának a zárdákat tartották. Így az apácák eddigi munkája szertefoszlott. Mindez egészen a 19. századig tartott, ezzel kanyarodhatunk vissza fejezetünk elejéhez. A misszió újból fontos részévé válik a gondolkodásnak, melyben újra előtérbe kerülnek a nők. A gyülekezetek sok esetben javarészt nőkből álltak, így a kezdeti ellenzés után, végül a nők is szolgálatokhoz jutottak.²⁸

Ők is, akárcsak őseink az idők során végül maguk is úgy tapasztalták meg, hogy a Szentlélek a nőknek is tartogatott kegyelmi ajándékokat, amelyekkel gazdagíthatják a körülöttük élőket, szolgálhatnak környezetük felé. Az egyház olyan helyzetbe jutott, hogy igényt

²⁷ Pongrácz Magda: A nő az egyházban. Theologiai Szemle, 1960., 3. új évf., 5-6. sz., 168. p.

²⁸ Pongrácz Magda: A nő az egyházban. Theologiai Szemle, 1960., 3. új évf., 5-6. sz., 168. p.

kellett tartson a nők szolgálatára is. Épp így a felszentelés (ordináció) is megilleti őket a Limai Dokumentum határozata szerint. Továbbá a Limai dokumentum 46. pontja szerint nem csupán a nők, hanem a „laikus” hívők is szolgálatba állíthatók. Ez alapján tehát az egyház felhasználhat olyan világ hivatásban dolgozókat is, akik nem felszentelt személyek, így a mai szolgálat, már az „evilági” emberek szolgálatát is jelenti.²⁹

A lelkesznők szolgálatának kérdése tehát megmozgatta egész Európát, de ennek részletesebb vizsgálatát munkámban a Kárpát-medencére fókuszáltam, azon belül is a történelmi Magyarország területén élő és működő magyar nyelvű református egyházat vizsgáltam a 19–20. század fordulóján, valamint a tiranoni békediktátum után.

A nő Istentől nyert szerepe

„Megteremtette Isten az embert a maga képmására, Isten képmására teremtette, férfivá és nővé teremtette őket. Azután megáldotta őket Isten, és ezt mondta nekik Isten: Szaporodjatok, sokasodjatok, töltsétek be a földet...” (1Móz 1,27-28a).

Isten a teremtésekor meghatározta a nők elsődleges feladatát: az anyaságot. Nem véletlen, hogy Sátán a nőt környékezte meg először, és nem Ádámot. Mindez nem is volt sikertelen, és eredménye az lett, hogy kiűzettek a paradicsomból, a bűn büntetéseként halált kapnak, valamint nemére vonatkozó átkot kap. *„Az asszonynak ezt mondta: Igen megnövelem terhességed fájdalmát, fájdalommal szülsz gyermeket. Vágyakozni fogsz férjed után, ő pedig uralkodni fog rajtad.” (1Móz 3,16).* Ebben a férfi-nő házastársi kapcsolatban Isten tehát a férfiakra bízta a hatalmat. Isten szeretetéből adódóan az ember javát nézte, és ez a döntése is az ő érdeküket szolgálta, amelyre az apostolok is többször hivatkoznak leveleikben, amelyekben Isten parancsának megfelelően fogalmazzák meg a hierarchiát: a férfi uralkodik az asszonyon, valamint az asszony engedelmeskedik a férfinak, aki azonban szerezettel uralkodik. Ez az uralom közös célokat, azonos értékrendet,

²⁹ Boross Géza: A szolgálat értelmezése a Magyarországi Református Egyházban a Limai Dokumentum tükrében. Theologiai Szemle, 1984., 27. új évf., 5. sz., 270. p.

megalapozott döntéshozatalt jelent, nem pedig zsarnokoskodást vagy lenézettséget. Erre a szeretetből való vezérlésre utalnak a következő igék is: „Mert a férfinak nem kell befednie a fejét, mivel ő Isten képmása és dicsősége, az asszony ellenben a férfi dicsősége. Mert nem a férfi van az asszonyból, hanem az asszony a férfiből. Mert nem is a férfi teremtetett az asszonyért, hanem az asszony a férfiért. Ezért tehát kötelessége az asszonynak, hogy a férjétől való függés jelét viselje a fején az angyalok miatt. De az Úrban nincs asszony férfi nélkül, sem férfi asszony nélkül. Mert ahogyan az asszony a férfiből van, úgy a férfi is az asszony által van, mindez pedig Istentől van” (1Kor 11,7-12a). „Engedelmeskedjete egymásnak, Krisztus félelmében. Az asszonyok engedelmeskedjenek férjüknek, mint az Úrnak, mert a férfi feje a feleségnek, ahogyan Krisztus is feje az egyháznak, és ő a test üdvözítője. De amint az egyház engedelmeskedik Krisztusnak, úgy engedelmeskedjenek az asszonyok is a férjüknek mindenben. Férfiak! Úgy szeressétek feleségeketeket, ahogyan Krisztus is szeretete az egyházat, és önmagát adta érte...” (Ef 5,21-25). „Ti, asszonyok, engedelmeskedjete férjetekeknek, ahogyan illik az Úrban. Ti, férfiak, szeressétek feleségeketeket, és ne legyetek irántuk mogorvák” (Kol 3,18-19).

A nők szívesen engedelmeskednek és alárendelik magukat a férjüknek, amennyiben biztonságot és szeretetből fakadó vezetést tapasztalnak. Ha viszont az uralkodás mögött önzés, zsarnokoskodást tapasztalnak, akkor hiányozni fog ez az engedelmesség, ugyanis az erejét fitogtató családfő nem a család érdekét szolgálja. Persze ez a jelenség megfigyelhető akkor is, ha az ellentétes oldalra leng ki a férj magatartása. Az elnyomó zsarnoksággal szemben ugyanolyan mérgező lehet az az állapot is, amikor felborul a hierarchia és a férfi nem tölti be szerepét, képtelen a döntéshozatalra és kibújik a döntéshozatal alól.

Ezek az egészségtelen állapotok azonban a nő hibájából is történhetnek. Az Istentől való eltávolodás, a bűn nem csupán a férfiak, hanem a nők rendelt szerepét is megbolygatja, és a Sátán mai napig félrevezet. A női hiúságnak és becsvágynak köszönhetően a nők elfeledkeztek elsődleges hivatásukról, az anyaságról.³⁰

³⁰ Bene Éva: Emancipációs bumeráng. Kairosz Kiadó, 2007, 9–15. pp.

Ez a nők társadalmi szerepvállalására nagyban rányomja a bélyegét, ugyanis az anyák egészen más szerepet töltenek be a gyermek életében, mint az apák. Természetesen mindkét szülő nélkülözhetetlen, viszont más szerepet játszanak, amiért a gyermekeknek, különösen amíg kicsik, elsődlegesen az anyjukra van szükségük. A nők tehát hagyományosan a család központi szereplői.³¹ Természetesen ez a megállapítás nem azt jelenti, hogy a nők a háztartás vezetésén és gyermekeik nevelésén kívül nem foglalkozhatnak mással, csupán az elsődleges feladatkörüket vázoltuk fel bibliai alapokon. Kutatásunknak nem célja a XX. század közepétől kialakult feminizmus támadása, sem annak pártolása, amely korunk gondolkodását is meghatározza, csupán a gyökerekhez szeretnék ezen fejezet alapján visszatérni, amely más perspektívát ad a kialakított képünkre.

Ezt a részt azzal a felismeréssel zárjuk le, hogy Isten előtt nincs különbség férfi és nő között. Természetesen itt értsük helyesen az eddig olvasottak alapján az egyenlőséget, amely a különböző funkciók mellett az Isten előtti értékegyenlőségre értendő, Krisztus előtt ugyanis nincs férfi és nő.

Női lelkeszek?

A következőkben egy németországi szociológiai kutatás eredményeire hivatkozom. Ez a felmérés abból indul ki, hogy a fiúkat és a lányokat másféle hivatásra nevelik, így van egyfajta férfi és női szocializáció. Mint ahogy arra korábban már utaltunk, a nőket általánosságban az érzelmi kapcsolatok, a kötődés és az alkalmazkodás jellemzi. A közösségi kapcsolatokban így központi szerepük van. A férfiakat ezzel szemben a presztízsért folyó harc, a keménység jellemzi. A hivatás egész, sőt másfél embert igényel, aminek alapfeltétele, hogy a családi háttér adott, aminek a megteremtése a nő feladata. Így a nő, amennyiben hivatást is vállal, mindig figyelembe kell, hogy vegye az ő elsődleges feladatát, ami a család területére vonatkozik. Ha ideje még engedi, ezután gyakorolhat valamilyen hivatást. Az életet így lehet két területre (család és hivatás) bontani. Ezen a két területen egymás-

³¹ Janne Haaland Matlary: A felvirágzás kora. CRS, Budapest, 2001, 31. p.

nak ellentmondó igények érvényesülnek, melyeket az ilyen férfias hivatásban élő nők érezhetnek. A felmérés szerint, azok a nők, akik a lelkeszi hivatást választották, édesapjukkal voltak intenzívebb kapcsolatban, ami befolyással volt a döntésükben. Ebből az derül ki, hogy mindig a férfiak nyitják meg az ajtót a nő számára. Ezt persze teheti az apán kívül más férfi is, aki valamilyen szinten hatott a lelkesznő életére, legyen az akár egy testvér, tanár vagy lelkesz. A lelkeszi pálya sokszínűsége a nők számára igencsak kedvező. A nőkre jellemzőbbek a munkahelyi váltások, mivel a külső tényezők sokkal jobban meghatározzák őket és döntéseiket, mint a férfiakat. Ezért a nők általában nem tudatos palástszerzés céljából kezdik el tanulmányaikat, ez számukra nem egy egyszeri döntés, hanem egy folyamat.

³²

Mi sem támasztja mindezt jobban alá, mint az egyházunkban elsőként végzett lelkesznő, és az őt követő szolgatársak személyes elmondásai, akik Isten vezetését látták meg pályaválasztásuk és szolgálatuk hátterében. Így, minthogy azt már az előzőekben ismertettük, nem abnormalis, főként a nőknél, hogy az elhívásélmény egy hosszú folyamatként nyilvánul meg. A nők egyházon belüli alkalmasságát a nőiességükből eredeztethetjük *„Különösen jellemző a nők vallásosságában az a vonás, hogy meggyőződésüket nagy sikerrel tudják terjeszteni. Köztudomású tény, hogy a nők vallás-erkölcsi hatása a férfiakra, a férjekre, a gyermekekre sokkal nagyobb és sokkal intenzívebb, mint megfordítva... Az apostolkodást, térítést, sőt a »cura pastoralis«-t is az erős vallásos meggyőződésű nők nagyon sikeresen tudják gyakorolni.*”³³

Sok cikk szól arról, hogy a nőket, mint a református egyház megtartó erejének tekintették. Azok, akik eddig az elvilágiasodásától féltették egyházunkat, idővel egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a nők egyházi életben betöltött szerepének.³⁴ A következő

³² Balogh Margit: A lelkesznői hivatás csapdái, avagy egy emberségesebb theologia pastoralis felé: egy németországi szociálpszichológiai felmérés tanulságai, *Theologiai Szemle*. 2000., 43. új évf., 5. sz., 304. p.

³³ Szóts Farkas: Nők az eklézsiában. PEIL, 1893.nov. 16. 724. p.

³⁴ Sárjai Szabó Katalin: A református nő a 19. század végétől az 1930-as évekig – a belmissziói mozgalom hatása a nők egyházi működésére. Doktori disszertáció, 33. p.

fejezetben ez alapján vizsgáljuk meg az eddigi elméletet gyakorlati szempontból. Munkám folytatásában egy kis részletet szeretnék nyújtani a női lelkeszekhez való mai viszonyulásról. Ennek sokszínűsége előrébb mozdíthatja a nők lelkeszi szolgálatáról való kutatásunkat, esetleg más megvilágításba helyezheti gondolatinkat, felülírhatja erről alkotott képünket, és végre újra felfedezhetjük a bibliai egyenrangúság üzenetét:

„Krisztusban tehát nincs zsidó, sem görög, nincs szolga, sem szabad, nincs férfi, sem nő, mert ti mindnyájan egyek vagytok Krisztus Jézusban.” (Gal.3,28)

Interjúk háttere

A témámhoz kapcsolódóan női lelkeszekkel készítettem interjúkat, melyekhez a Szlovákiai Református Keresztény Egyházunkban szolgáló vagy már nyugdíjazott lelkesznőket szólítottam meg, szám szerint tízet. Ezek az interjúk nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy munkám során valós és aktuális információkkal dolgozzak az élettörténetük alapján. A dolgozatban szereplő interjúrészletek mögött feltüntettem, hogy hányadik interjú hányas számú kérdésére adott feleletként jelenik meg az adatbázisban az idézett szövegrész.³⁵

Az interjúknál előre kidolgozott, kronológiai logikát követő kérdéssor alapján beszélgettünk. A kérdések érintették a családot, a gyülekezetet és a szolgálat témakörét, így átfogó képet adnak a lelkesznők identitásának megnyilvánulásáról a különböző feladatkörökben, élethelyzetekben. Az interjúhoz egy 27 kérdésből álló kérdéssort készítettem, amely alapján a lelkesznők interjúi zajlottak. A kérdéssor nem volt zárt, inkább egyfajta vonalvezetőként használták a megkérdezettek, nem akartam ugyanis korlátozni a válaszok spektrumát, illetve az interjúk életszerűségét, mivel ezeket a kérdéseket természetesen nem tudtam teljes egészében, egyformán alkalmazni mindegyikükkel annak családi vonatkozásaiban való eltérésük miatt. Azokban az esetekben, ahol az egyes kérdések nem voltak relevánsak, elve kihagytam az interjúk során. Megkérdezetteim között voltak

³⁵ Például a (VII/21) a hetedik interjú. 21-dik kérdésére adott választ jelöli.

hajadonok, férjezettek, családayák és gyermektelenek egyaránt. Az ebből adódó sokszínűség és különféle élethelyzetek úgy gondolom, hogy még inkább alátámasztják kutatásunk hitelességét. A kutatásunkban közreműködő lelkésznők nem csupán gyakorlati tapasztalataik alapján, hanem értékes meglátásaikkal is segítették a munkámat, és véleményükkel gazdagították a női lelkészekről alkotott képet az egyházunkban. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a tíz megkérdezett alany nem adhatott teljeskörű képet az aktuális helyzetről, azonban most mégis az ő tapasztalatik alapján vonunk le egy általános következtetést, mivel e téren csupán az interjúk primer módszertani jellegét alkalmaztam.

A teológiára vezető út

A fiatal felnőttkor szakasza, ez az átmeneti állapot, mindenféleképpen a múltból, a gyermekkorból és annak eddigi tapasztalataiból táplálkozik. Személyes beszélgetések során is bebizonyosodott, hogy a lelkésznők életpályája, gondolkodásuk alakulása gyermekkorukhoz köthető, amely nagy hatást gyakorolt döntéseikre a felnőtté válásuk kezdetén. Itt van, aki egy vagy több példakép hatására kapcsolódott a gyülekezet közösségéhez.

*Szüleim nem voltak vallásos emberek, nem jártak templomba. A szomszéd bácsi és nénike volt az, akik mindig szóltak nekem, amikor mentek, és én ezeknek a felajánlásoknak nagyon örültem így mentem mindig velük. Másképp nagyszüleim is vallásos, templomjáró emberek voltak. Velük is nagyon szívesen mentem templomba.*³⁶

Természetesen vannak, akik egy-egy tábor alkalmával, vagy bibliai gyermekfoglalkozáson át jutottak egyre beljebb a gyülekezeti életben,³⁷ és olyanok is akadtak, akik az egyházzenei szolgálat kapcsán kerültek az élő Ige közelébe, a gyülekezeti közösségbe, amelyen belül az egyházi élet más oldalát is megismerhették.³⁸

³⁶ I/1.

³⁷ II/1., VIII/1.

³⁸ V/1.

*...mikor végeztem a kántorképzővel és a tanfolyam közben is Búcsón voltam kántor, oda vettek fel kántori szolgálatba, ott játszottam 8 évig. Így kezdetben tulajdonképpen belejönni az egyházi életbe...*³⁹

A gyülekezeti élet eseményei, a különböző alkalmak, táborok, vagy épp egy-egy meghatározó személyiség, egy példakép követése mind hatással volt arra, hogy a lelkeszi pályát választották, amely minden esetben a saját megszólítottságukkal és a gyülekezetbe való személyes bekapcsolódásukkal kezdődött.

Teológiai évek

A családi fészek elhagyása a legtöbb teológus esetében megegyezik a középiskolás évek befejezésével, amely után egyetemre mennek a diákok.⁴⁰ Ekkor a fiatalok egyre inkább önállósodnak, és a függetlenség megteremtésére töreksenek. Erről az időszakról elmondható, hogy ambivalens viszonyt jelent ez a saját életéhez és a szülői házhoz való kapcsolódásban. Tanulmányi évek alatt a diákok még hazajárnak a szülői házba, de már nincsenek otthon, már belépetek a felnőtt életbe, de mégsem teljesen önállóak.⁴¹ Erikson az identitáskrízis legnagyobb kihívásának a serdülőkori szakaszt látja, amelyre korábban már utaltunk. Azonban ide kívánczik újból rámutatni arra a krízisre, ami meghatározza ezt az életszakaszt. Mindez nem más, mint az intimitás és integritás kérdéseinek meghatározása.⁴² A fiatalok 20-30 éves koruk között elindulnak egy olyan úton, ami sok döntést és felelősségvállalást igényel.

Az egyetemen eltöltött évek, legyenek azok pozitív vagy akár negatív töltetűek, nem múlnak el nyomtalanul. A későbbi szakmai életben nagyon nagy szerepet játszanak, mivel a lelkesz a tanult ismeretekre alapoz, még ha tudását folyamatosan bővíti is. Persze nem csak a szakmai tudás terén meghatározók ezek az évek, hanem a közösség jellege miatt is fontosak. Ez természetesen nagy általánosságban is

³⁹ III/1.

⁴⁰ Levinson: Seasons of a Woman's Life. 18. p.

⁴¹ I. m. 25. p.

⁴² Erik H. Erikson, Identity - Youth & Crisis. 135. p.

elfogadható, de a teológiai közeg még inkább speciális, mivel a többi egyetemhez képest itt hasonló érdeklődésű és identitású fiatalok kerülnek egy közösségbe. A különböző szokásokból, hitbéli háttérből érkező fiatalok gyűjtőhelye a teológia.⁴³

Úgy éltünk együtt mi hallgatók, mint egy nagy család, amelyben mindenki egyenragú volt. Odafigyeltünk benne egymásra, akár fiú volt, akár lány az illető.⁴⁴

Az elmondások alapján azonban nem volt semmilyen jellegű megkülönböztetés a nemiségből adódóan, így a nők számára is ugyanúgy élvezhetők voltak a teológiai, a szolgálatra felkészítő egyetemi évek.⁴⁵

...nem mondhatom, hogy csalódtam volna és nem igazán éreztem soha megkülönböztetéseket, mert nő vagyok. Vagy nem is foglalkoztam vele. Főleg azzal foglalkoztam mit mond nekem Isten és nem azzal, hogy mit mondanak az emberek.⁴⁶

Szolgálati évek

Az egyetemi évek után a szolgálati évek, köztük a segédlelkészi év, különösen meghatározó egy lelkész életében. Ekkor „váltja aprópénzre” mindazt a tudást, amit eddig megszerzett. Természetesen, a legációk is hozzájárultak ahhoz, hogy az egyházzal egy közelebbi képet lásson, azonban most élete és mindennapjai részévé válik a gyülekezeti közösség, amelynek feladatai egy részéért felelősséget kell, hogy vállaljon. Nagy szerepe van ekkor a felettes lelkésszel való kapcsolatának és a gyülekezettel folyamatosan kialakuló viszonyának.

Az én esetem nagyon különleges, mert a segédlelkészi helyemen nem csak férjet, hanem apóst is kaptam, aki a felettes lelkészem lett. Tehát ez a hármas kombó jellemezte ezt az időszakomat. Feleség is lettem, meg segédlelkész is lettem, meg meny is lettem itt.⁴⁷

⁴³ Siba Balázs, A teológiai évek - felkészülés a lelkészi szolgálatra, 2016., 137. p.

⁴⁴ IX/5.

⁴⁵ IV/4.

⁴⁶ V/6.

⁴⁷ VIII/7.

Az sem ritka, hogy később megválasztott lelkeszként is abban a gyülekezetben maradt, ahol szolgálatait kezdte. Mindez arra utal, hogy a gyülekezeti tagokkal elfogadták és megszerették egymást.

Szüleim ezt megértették, nem volt számukra ez idegen, viszont a lelkesi szolgálatban a távolság a rokonokkal néha nem olyan erős, mint magukkal a gyülekezeti tagokkal.⁴⁸

Ugyanott voltam segéd-, majd beosztott lelkes, csak a nevem, a státuszom változott, de ugyanott.⁴⁹

Családi élet

Munkánk során már tárgyaltuk a nők Istentől rendelt szerepét, ami az ő helyzetükben elsősorban a családon belüli szolgálat, férjük, gyermekeik felé való szolgálat – azaz otthonteremtést, háztartásvezetést jelent. Véleményem szerint is csupán mindezeknek az Istentől rendelt kötelességeknek az elvégzése után tehet eleget egy nő a gyülekezetben belül bárminemű szolgálatnak. Azt, hogy ezt a két életteret mennyire lehet és mennyire tudják szétválasztani a szolgálattelvők, fontos kérdésnek bizonyul. Talán ez az az élethelyzet, ahol a nők leginkább nehézségekbe ütközhetnek, a férfakkal szemben. A gyülekezet vezetése egész embert kíván, ami még a férfiakat is erősen megpróbálja, és a családfő szerepe mellett mindezt egy „nagyobb” családba kell integrálnia. Az önszabályozás kompetenciájára ezúton különösen nagy szüksége van minden lelkipásztornak, de különösen a családos nőknek.

Volt idő, amikor egy-egy családi alkalmat hátrébb szorítottam egy gyülekezeti alkalom miatt. Meg kellett azonban tanulnom, hogy az elsődleges gyülekezet mindig a család. Ők ugyanolyan fontosak kell, hogy legyenek, mint a gyülekezeti tagok. Azóta sikerült megtalálnom a helyes arányokat. Legalább is remélem.⁵⁰

Sokak szerint tehát nem kell és nem is lehet valódi különbséget tenni a kettő között, azonban a kikapcsolódás elengedhetetlen, mivel

⁴⁸ V/9.

⁴⁹ III/11.

⁵⁰ IX/18.

e nélkül beszűkül a látótér, ami akár a szolgálatok minőségét is ronthatja, mivel, ha a gyülekezet történésein kívül nem éri más hatás, könnyen „csömlátásúvá” válhat a szolgáló.

Nem igazán választottuk külön a magánélettől a szolgálatot, igazából kéz a kézben csináltuk ezt. Jó minőségi időt együtt töltöttünk, együtt voltunk esténként is, de közbe eléggé nyitottak voltunk ahogy most is úgy gondolom, hogy a parókiára nyugodtan jöjjenek, mindeközben énekeltünk a hatalmas tornácon, és bezengtük az egész falut.⁵¹

Amennyiben a lelkésznő édesanya is, felvetődnek az anyasággal kapcsolatos többletfeladatok, amelyek nagy hatást gyakorolhatnak a gyülekezettel kapcsolatos kötelezettségeire is. Természetesen az anyasági szabadság a lelkésznőket is megilleti, de hogy erre a helyzetre a tapasztalat szerint hogyan reagálnak a gyülekezetek, azt a következő elmondások szemléltetik.

A gyülekezeti tagok nagyon örültek, amikor meghallották, hogy gyermeket várunk. Mivel a férjem is lelkész, ezért nem volt gond, ő besegített nekik a szolgálatokban. Az anyasági szabadságot nem is használtam ki teljes mértékben.⁵²

A gyerekek oldaláról is érdemes megfigyelni az ezzel kapcsolatos emlékeiket, tapasztalataikat, hogy hogyan élték meg ezt a sajátos élethelyzetet. Ők már gyermekkoruktól fogva, mint lelkészgyerekek a gyülekezet közösségében nőttek fel, ami bizonyára nem múlik el nyomtalanul. Itt megtörténhet az, hogy a vallás alapjai hagyományával együtt életük természetes velejárója lesz.

A nagyobbak már 3 éves kortól megszokták, hogy csendben ülnek a templomban és figyelnek. Persze olyan is volt, hogy a gyerekeim párnacsatáztak prédikáció alatt, amit én nem is regisztráltam.⁵³

⁵¹ II/18.

⁵² IV/27.

⁵³ V/26.

Összefoglalás

Dolgozatomban a református női lelkeszség kialakulásával foglalkoztam. Főképp, a gyakorlati információk gyűjtésére és feldolgozására helyezem a hangsúlyt. Ehhez a kutatáshoz az interjúk módszerét alkalmaztam.

Az interjúkban megkérdezett személyek „vallomásai” azt igazolják, hogy a női lelkeszség egy sajátos élethelyzetet eredményez, mind a lelkesznő családjában, mind az általa beszolgált gyülekezet(ek)ben egyaránt. Természetesen nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy ez a vezetői szerep a nő önmeghatározása szempontjából is jelentős küzdelmet jelenthet. A családi élet megléte, annak helyén való kezelése tehát a lelkes és a lelkesznő esetében is kiemelkedően fontos. Különösen a gyermekeket nevelő lelkesznők interjúi kapcsán mondhatjuk azt, hogy a család, a gyermekek helyzete és aktuális állapota meghatározza a gyülekezet lelkesznőjének szolgálatát. A határok felelősségteljes meghúzása a család és a gyülekezet között, mindkét szolgálati terület miatt szükséges. Legyen szó akár lelkesznői, akár orvosi vagy az élet különböző területére szóló elhívásról, nem szabad elfelejteni, hogy amennyiben az Úr férjjel és gyermekekkel áldja meg a nőt, elsődlegesen a család az az élettér, ahova a szolgálata és elhívása szól. Minden más, csak ez után következhet. Ezeknek a korlátoknak a figyelembevétele és megtartása segítheti a mindenkori szolgálat abban, hogy valóban harmonikus, kiegyensúlyozott életet élhessen családjában és a gyülekezeti nagy családon belül is.

Végezetül, ki kell hangsúlyoznunk, hogy legyen szó akár férfiről, akár nőről, egyaránt elláthatnak egyforma munkaköröket és szolgálatokat. Természetesen mindkét nemnek egyaránt megvannak a maga képességei és korlátjai is. A gyülekezeti élet vezetésének képességét, nem lehet egyik nemre sem korlátozni. Isten a nőket is megáldhatja olyan talentumokkal, amelyekkel Isten országát tudják gyarapítani. Mindez egyértelműen megmutatkozott a személyes tapasztalatok láttán, így részünkről kétség sem férhet ahhoz, hogy Isten a nőket is felhasználja az evangélium hirdetésében.

Felhasznált irodalom

- BALOGH Margit: A lelkész női hivatás csapdái avagy egy emberségesebb theologia pastoralis felé: egy németországi szociálpszichológiai felmérés tanulmányai, Theologiai Szemle, 2000., 43. új évf., 5. sz., ISSN: 0133-7599
- BENE Éva: Emancipációs bumeráng, Kairosz Kiadó, 2007, ISBN: 978 963 662 074 5
- BOROSS Géza: A szolgálat értelmezése a Magyarországi Református Egyházban a Limai Dokumentum tükrében, Theologiai Szemle, 1984., 27. új évf., 5. sz., ISSN: 0133-7599
- ERIKSON, E. H: Identity, Youth and Crisis, New York, London, Norton and Company, 1968, ISBN: 0 393 31144 9
- Janne HAALAND Matlary: A felvirágzás kora, CRS, Budapest, 2001, ISBN: 963 009 744
- KOVÁCSNÉ HUSZÁR Jolán: A nő a válság viharában. RÉ, 1934. Júl. 7.
- KÜLFÖLD, In: Protestáns egyházi és iskolai lapok (PEIL) – 60. Évfolyam – 1917. 31. sz. Budapest, ISSN: 963 446 411 4
- LEVINSON Daniel J.: Seasons of a Woman's Life, A Fascinating Exploration of the Events, Thoughts, and Life Experiences That All Women Share, 1997., ISBN: 978 034 531 174 0
- NAGY Zoltán: A losonci református teológiai szeminárium története. Kézirat. MREZSL, 91. fond, 5a doboz
- NOVÁK Olga – Katona Viktória: A Nőtheológusok Kérdéséhez: A Nőtheológusok. In: PEIL, 1918. aug
- PETŐ Andrea: Társadalmi nemek és a nők története. In: BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József (szerk): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Budapest, Osiris Kiadó, (letöltve 2021.03.11.: https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_520_bevezetes_a_tarsadalomtortenetbe/index.html)
- PÓLYA Katalin: Az Istenről szóló tan Elisabeth Moltmann – Wendel teológiájában, Calvin J. Teológiai Akadémia, monográfia, 1.kiadás, Komárom, 2016. ISBN: 978 809 687 278 7
- PONGRÁCZ Magda: A nő az egyházban, Theologiai Szemle, 1960., 3. új évf., 5-6. sz., ISSN: 0133-7599
- SÁRAI SZABÓ Katalin: A református nő a 19. század végétől az 1930-as évekig – a belmissziói mozgalom hatása a nők egyházi működésére, doktori disszertáció

SÁRAI SZABÓ Katalin: A református nő a 19. század végétől az 1930-as évekig – a belmissziói mozgalom hatása a nők egyházi működésére, doktori disszertáció

SÁRAI Szabó Katalin: Nőkép a református sajtó tükrében, 1867–1918., 2-évf., 2.sz., 2001

SIBA Balázs: Két világban otthon” - Gyakorlati pasztorálteológia, A református lelkeszi hivatás vizsgálata interjúk tükrében, 2016.

SIBA Balázs: Két világban otthon” - Gyakorlati pasztorálteológia, A református lelkeszi hivatás vizsgálata interjúk tükrében, 2016.

SZÓTS Farkas: Nők az eklézsiában. In: Protestáns egyházi és iskolai lapok (PEIL) – 61. évfolyam – 1918., 22.sz. Budapest, ISSN: 963 446 411 4

SZRKE Alkotmánya és Szabályrendeletei, Rimaszombat, 1964, (Fond 1A Zsinat ülésének jegyzőkönyvei – 1A3 – III. Zsinat IV. ülészaka (Léva, 1963. nov. 12–13.)

TANTÓ János: A Nőtheologusok Krédéséhez. Protestáns Egyházi És Iskolai Lapok – 61. Évfolyam – 1918. 22.Sz., 190–191. pp.